श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यद्वितीयाध्यायप्रयुक्तकतिपयसमस्तपदानां वर्गीकरणविश्लेषणे

हरिलालपौडेलः
उपप्राध्यापकः, व्याकरणविभागस्य
ने.सं.वि. विश्वविद्यालयविद्यापीठान्तर्गस्य, बेलझुण्डी-दाङ-नेपालस्थस्य
अणुसङ्केतः : hlpsharma2035@gmail.com

शोधसारः

श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यद्वितीयाध्यायस्य १–१२ श्लोकपर्यन्तं प्रयुक्तानां समस्तपदानां वर्गीकरणे विश्लेषणे च केन्द्रितोऽयं शोधलेखः। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रतिष्ठापकेन महावैयाकरणेन विशिष्टेन विदुषा श्रीरामानुजाचार्येण स्वविरचिते गीताभाष्ये गीतायाः श्रुतिस्मृतिसम्मतोऽर्थः प्रतिपादितः, किन्तु समासबाहुल्यात्तद्वाक्यार्थस्फोरणे पण्डितैरपि काठिन्यमनुभूयत इति समस्तपदानां विग्रहप्रदर्शनोद्देश्येनानुसन्धानमिदं विहितम् । मिश्रितस्वरूपकेऽस्मिन्ननुसन्धाने श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्याद् द्वितीयाध्यायस्य १–१२श्लोकपर्यन्तं प्रयुक्तानां समस्तपदानां सङ्कलनं कृत्वा तेषां वर्गीकरणं विश्लेषणञ्च कृत्वा निष्कर्षः स्थापितोऽस्ति। अतोऽस्मिन् मूलतो विश्लेषणात्मकोऽध्ययनविधिरवलम्बितोऽस्ति । अत्र च मूलतः पाणिनीयव्याकरणस्य समाससम्बद्धः सिद्धान्तः सैद्धान्तिकपर्याधारत्वेन गृहीतोऽस्ति। प्राप्ततथ्यानां विश्लेषणेन चात्र– श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यद्वितीयाध्यायस्य १–१२श्लोकपर्यन्तभागे शब्दद्वयादारभ्य त्रयोदशशब्दपर्यन्तानां शब्दानां समासः कृतः । तत्र च १२५ संख्यकानां समस्तपदानां प्रयोगः कृतोऽस्ति, येष्वत्र पदद्वयनिर्मितानि ५८ पदानि विहायान्येषां ६७ पदानामेव विश्लेषणं कृतम्। तेषु तत्पुरुषसमासः १२१ वारम्, बहुव्रीहिसमासः २७ वारम्, द्वन्द्वसमासः १८ वारम्, केवलसमासः ३ वारम्, अव्ययीभावसमा २ वारं प्रयुक्तः प्राप्तः, अत एव तत्पुरुषसमासस्यैवाधिकः प्रयोगः प्राप्यत इति निष्कर्षः स्थापितः। अत्र निर्धारितांशप्रयुक्तसमस्तपदानां ससूत्रनिर्देशं विग्रहः प्रदर्शितः, समासप्रकारश्चोल्लिखित इति लेखेनानेन रामानुजीयगीताभाष्यद्वितीयाध्यायायस्य १-१२ श्लोकभागस्यार्थबोधे सहयोगो भविष्यतीत्यपेक्ष्यते।

शब्दकुञ्जी– गीताभाष्यम्, समासः, विग्रहः, समस्तशब्दाः, तत्पुरुष इत्यादि।

विषयपरिचयः

संस्कृतवाङ्मयेऽध्यात्मविषयकग्रन्थानां महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते । तत्रापि व्यासरचितमहाभारतान्तर्गता श्रीमद्भगवद्गीता सर्वाधिकं प्रशस्यते । सर्वशास्त्राणां मूलबीजभूतो वेदः । वेदस्य सार उपनिषत्सु, तत्सारश्च गीतायां प्राप्यते (श्रीमद्भगवद्गीता, २०५४, पृ. ११)। अत एव सनातनवैदिकधर्मे गीताया महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। उपनिषदां, ब्रह्मसूत्राणां गीतायाश्च संयुक्तं नाम प्रस्थानत्रयीति । दार्शनिकक्षेत्रे हि प्रमुखदार्शनिकाः प्रस्थानत्रय्यां भाष्यादिकं कृतवन्तः । तत्र विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रतिष्ठापकेन श्रीरामानुजाचार्येणापि प्रस्थानत्रयीमध्ये उपनिषद्विषये वेदार्थसङ्ग्रहः, ब्रह्मसूत्रोपरि श्रीभाष्यम्, गीतोपरि च गीताभाष्यनामा ग्रन्थो रचितः। गीताप्रतिपाद्यार्थदृढीकरणाय, गूढार्थस्फोरणाय, गीतार्थविषयकभ्रमनिवारणाय च तेन गीताभाष्यं रचितम्। गीतायां ज्ञानकर्मयोगसहितशरणागतिरेव निष्कृष्यत इति गीताभाष्ये प्रतिपादितं दृश्यते। अध्यात्मादिविविधदृष्ट्याऽतिमहत्त्वपूर्णग्रन्थस्य गीताभाष्यस्याध्ययनमत्यावश्यकम्, किन्तु तत्र समस्तशब्दानां बाहुल्यमस्ति। तत्रापि कुत्रचित्तु दीर्घतरो जटिलसमासोऽपि कृतः, क्वचिच्च लघुसमासोऽपि

जटिलप्रकृतिको दृश्यत इति समासप्रक्रियामजानतां कृते भाष्यमिदं जटिलायते । अत एवैतद्भाष्याध्ययने जनैः कठिनताऽनुभूयते । अत एवास्य समासपरकमध्ययनमावश्यकमस्ति, किन्तु केनापि तत्कार्यं विहितं न दृश्यते ।

वन्दना दूबे (ई २००२) इत्यनयाऽनुसन्धात्र्या **श्रीमद्भगवद्गीता पर शङ्कर और रामानुज के भाष्यों का तुलनात्मक अध्ययन** इत्यस्मिन् शीर्षके विद्यावारिधिशोधप्रबन्धे श्रीशंकराचार्य–श्रीरामानुजौ श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रधानौ भाष्यकारौ, तयोश्च द्वयोरपि स्वमतप्रतिपादनशक्तिरनुपमा, द्वयोरपि मते भिन्ने, श्रीशंकरेण गीतायाभाष्ये द्वैतदर्शननं प्रतिपादितञ्चेत् श्रीरामानुजाचार्येण विविधैः प्रमाणैस्तत्र विशिष्टाद्वैतदर्शनं प्रतिपादितमिति तत्रोक्तम् । रामानुजमतानुसारेण च गीतोपदेशस्य प्रयोजनं परमपुरुषार्थमोक्षसाधनतया ज्ञानकर्मसाध्यस्य भक्तियोगस्य प्रतिपादनमस्तीति निष्कर्षः तत्र स्थापितः । मनीषा पाण्डेय (ई २००४–५) इत्यनयाऽनुसन्धात्र्या **आचार्य रामानुज की भक्ति अवधारणा** इत्यस्मिन् शोधप्रबन्धे श्रीरामानुजीयभक्तिदर्शनविवेचनक्रमे तदीयगीताभाष्यस्याप्युदरणानि प्रस्तुतानि । तत्रैव तया श्रीरामानुजाचार्यप्रतिपादितेन भक्तिदर्शनेन परवर्तिन आचार्या अपि प्रभाविताः, तदीयमतञ्च गृहीतवन्त इति चर्चितम्, श्रीरामानुजाचार्यप्रतिपादितभक्तिदर्शनेन समाजस्य महानुपकारो जात (पृ २१५–२२०) इति प्रतिपादितम् । श्रीमद्वेदान्तदेशिकेन (वै.२०३३) श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्योपरि **तात्पर्यचन्द्रिका** नाम्नी व्याख्या रचिता , यत्र केषाञ्चिच्छब्दानां व्युत्पत्तिप्रदर्शनक्रमे केषाञ्चिदेव समस्तशब्दानां विग्रहः कृतः, किन्तु यत्र वस्तुतो विग्रहस्यावश्यकतानुभूयते, तत्र तथा न कृतः । तत्र प्रत्येकं शब्दानां विग्रहादिकं प्रदत्तं न दृश्यते । कुत्रचित् केषाञ्चित् शब्दानां विग्रहादिके विहिते सत्यपि यथापेक्षं यथावश्यकञ्च कार्यं विहितं न दृश्यते । अतोऽनया व्याख्यया श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यप्रयुक्तसमस्तशब्दविषयिणी जिज्ञासा नैव पूर्यते । हरिलालपौडेलेन (वै.२०७८) **श्रीरामानुजीयगीताभाष्यप्रथमाध्यायस्थकतिपयजटिलसमस्त- शब्दानामध्ययनम्** इत्यस्मिन् शोधलेखे श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यप्रथमाध्यायस्थानां जटिलप्रकृतिकानां दशसमस्तपदानां विश्लेषणं विग्रहप्रदर्शनञ्च कृतम् । तच्च कार्यं प्रथमाध्यायस्य दशशब्देष्वेव सीमितमिति तेन चर्चितैरन्यैः पूर्वकार्यैश्चास्याध्ययनस्योद्देश्यं न पूर्यते । अत एवात्र लेखे श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यद्वितीयाध्यायस्य १–१२ श्लोकपर्यन्तं प्रयुक्तानां समस्तपदानां वर्गीकरणं विश्लेषणञ्च क्रियते ।

अत्र च विशेषतः- श्रीरामानुजविरचिते गीताभाष्यद्वितीयाध्यायस्य निर्दिष्टांशे शब्दसंख्यादृष्ट्या समासनामदृष्ट्या च कतिप्रकारकाणि समस्तपदानि प्रयुक्तानि सन्ति ? तत्र प्रयुक्तानां समस्तशब्दानां वर्गीकरणं कथं कर्तुं शक्यते ? तेषां विग्रहः कथं कर्तुं शक्यते ? इत्यादिकानां शोधप्रश्नानामुत्तरान्वेषणं कृतम् । गीताद्वितीयाध्यायस्य १–१२श्लोकपर्यन्तभाष्यप्रयुक्तानां समस्तशब्दानां शब्दसंख्यादृष्ट्या समासनामदृष्ट्या च वर्गीकरणं, पाणिनीयव्याकरणसम्मतविग्रहप्रदर्शनञ्चास्यानुसन्धानात्मकलेखस्योद्देश्यम् ।

अनुसन्धानविधिः

अनुसन्धानमिदं मूलत निगमनात्मकविधिं विश्लेषणात्मकविधिञ्चाधृत्य कृतम् । अस्मिन्ननुसन्धानेऽवलम्बितोऽध्ययनविधिर्यथा–

अनुसन्धानप्रकारः

अत्रानुसन्धाने हि श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यद्वितीयाध्यायस्य १–१२ श्लोकपर्यन्तभागस्थसमस्त-

शब्दानां विश्लेषणं कृत्वा शब्दात्मकः सङ्ख्यात्मकश्च निष्कर्षः स्थापितोऽस्ति । अत एवात्र गुणात्मकस्य परिमाणात्मकस्य चानुसन्धानस्य लक्षणं घटत इति मिश्रितप्रकारकमनुसन्धानमस्तीदम् ।

अनुसन्धानस्य क्षेत्रं परिसीमा च

श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यस्थसमस्तशब्दा अस्यानुसन्धानस्य विषयक्षेत्रम् । तत्र च प्रायः सर्वत्र समासबहुला भाषास्ति । अत एवैकस्मिँल्लेखे तत्रत्यानां सर्वेषां समस्तशब्दानामध्ययनमसम्भवम् । अत एव तत्कृतगीताभाष्यद्वितीयाध्याय एवेदमध्ययनं सीमितम् । तत्रापि १–१२ श्लोकपर्यन्तभागस्थानां द्व्यधिकपदनिर्मितानां समस्तशब्दानामेवाध्ययनमत्र क्रियते, तदतिरिक्ताध्ययनं न क्रियते । एषाऽस्यानुसन्धानस्य परिसीमा ।

तथ्याङ्कसङ्कलनं तत्साधनानि च

अत्र श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यद्वितीयाध्यायस्य १–१२ श्लोकपर्यन्तभागात् समस्तशब्दरूपतथ्यानां सङ्कलनं कृतम् । अष्टाध्याय्यादिपाणिनीयव्याकरणशास्त्रीयमूलग्रन्थेभ्यश्च समाससिद्धान्तसम्बद्धतथ्यानां सङकलनं कृतमिति प्रायः प्राथमिकस्रोतस एव तथ्याङ्कसङ्कलनसाधनानि सन्ति, शास्त्रीयविषयेषु मूलग्रन्थानां प्राथमिकस्रोतोरूपेण परिभाषणात् । क्वचिद्द्वितीयकस्रोतोभ्योऽपि तथ्यसङ्कलनं कृतम् ।

तथ्याङ्कविश्लेषणप्रक्रिया

अत्रानुसन्धानक्रमे सर्वप्रथमं श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यद्वितीयाध्यायस्य १–१२ श्लोकपर्यन्तभागस्थसमस्तशब्दानां चयनं कृतम् । अत्र प्रसङ्गे च शब्दत्रयनिर्मितादारभ्य त्रयोदशशब्दनिर्मितानां समस्तपदानां वर्गीकरणं, पृथक् पृथक् सारिणीविन्यासञ्च कृत्वा तत्र सारिणीषु समस्तशब्दानां विग्रहाः, समासविधायकसूत्रवार्तिकानि, समासनामानि च प्रदर्शितानि । तत्क्रमे च सैद्धान्तिकपर्याधारभूत-पाणिनीयव्याकरणस्य पर्याप्तः सहयोगो गृहीतः । सारिणीविन्यासानन्तरञ्च सारिणीषु दृष्टानां तथ्यानां विश्लेषणं विहितम् । अन्ते च स्वकृत-वर्गीकरण-तालिकीकरण-विश्लेषणानां परीक्षणं सत्यापनञ्च कृत्वा निष्कर्षः स्थापितः ।

सैद्धान्तिकपर्याधारः

अत्र लेखे पाणिनीयव्याकरणानुसारेण श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यद्वितीयाध्यायस्थानां समस्तशब्दानामध्ययनं कृतम् । अत एवात्र पाणिनीयव्याकरणमेव मूलभूतं सैद्धान्तिकमाधारः । तत्र च पाणिनीयाष्टाध्यायी, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, तदीया व्याख्याग्रन्थाः, गीताभाष्यम्, तदुपरि रचिता व्याख्याग्रन्थाः, कोशादिग्रन्थाश्चास्यानुसन्धानस्य सैद्धान्तिकाधारत्वेन स्वीकृताः । पाणिनीयव्याकरणे समाससम्बन्धिनी यादृशी व्यवस्थास्ति, सैवास्यानुसन्धानस्य सैद्धान्तिकपर्याधारः । पाणिनिः (२०४७) स्वकीये 'अष्टाध्यायी'नाम्नि ग्रन्थे 'प्राक्कडारात् समासः' (२।१।३) इत्यत आरभ्य 'कडारा कर्मधारये' (२।२।२८) इति सूत्रपर्यन्तमष्टोत्तरशतसूत्रैः समासप्रक्रियायाः वैज्ञानिकीं व्यवस्थां कृतवानस्ति । एकाधिकसमर्थपदानां पदयोर्वा सार्थकरूपेण मेलनं कृत्वा विशिष्टैकपदीकरणं समासः (पौडेलः, २०७४, पृ. १९०) । वैयाकरणैः समासे भिन्ना विशिष्टा वा शक्तिः स्वीक्रियते (भट्टः, १९९९, पृ. २३०) । समासश्चाव्ययीभाव-तत्पुरुष-बहुव्रीहि-द्वन्द्वभेदेन चतुर्धा (पतञ्जलिः, २०२०, पृ. ५७०) , तत्र विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तं केवलसमासमपि संयोज्य पञ्चधा (आचार्यः, २०४७, पृ.औ ४७८) च मन्यते । अयमेवास्यानुसन्धानात्मकलेखस्य विषयगतसैद्धान्तिकपर्याधारः ।

अनुसन्धानात्मकलेखस्वरूपनिर्माणक्रमे आधारसन्दर्भप्रदर्शनाय गद्यात्मककृतीनां कृते यथासम्भवं लेखकमितिपृष्ठपद्धतेः (एपीएपद्धतेः) प्रयोगः कृतः, सूत्रश्लोकादिसन्दर्भप्रदर्शनाय संस्कृतवाङ्मयान्तर्गते व्याकरणशास्त्रे मौलिकपद्धतिरूपेण बहुप्रचलिताया अध्यायपादसूत्रसंख्यादिपद्धतेः प्रयोगः कृतः ।

विषयगतविश्लेषणम्

लेखेऽस्मिन् यथाशीर्षकं विभिन्नेषूपशीर्षकेषु विषयगतविश्लेषणं क्रियते । तदर्थञ्च श्रीरामानुजाचार्य-तत्कृगीताभाष्ययोश्चर्चां कृत्वा तत्कृतगीताभाष्यद्वितीयाध्यायप्रयुक्तसमस्तपदानां वर्गीकरणं विश्लेषणञ्च निम्नलिखितरूपेण विधीयेते :

श्रीरामानुजाचार्यस्तत्कृतगीताभाष्यञ्च

श्रीरामानुजाचार्यो हि १०७४ तमवैक्रमाब्दे दक्षिणभारतस्य तोण्डीरमण्डलान्तर्गते श्रीमहाभूतपुरीनामके दिव्यक्षेत्रे केशवकान्तिमत्योः पुत्रत्वेनावतीर्णोऽद्वितीयो विद्वानासीत् (नेपालोऽन्ये च, २०७४, पृ. १३–१९) । तद्रचितेषु नवसु ग्रन्थरेषु गीताभाष्यमप्येकम् । तत्र तेन गीताया वेदोपनिषादिशास्त्रसम्मतोऽर्थः प्रकाशितः । रामानुजोत्तरकाल–वर्तिभिराचार्यैस्तदीयगीताभाष्यमेवानुसृतं दृश्यते (गोयन्का, २०५०,पृ. ३) । एतेन श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यस्य महत्त्वं नितरां सिद्ध्यति। तत्रत्या भाषा समासबहुलास्ति। अतस्तदीयपंक्तिस्फोरणे समासप्रक्रियाज्ञानमावश्यकं दृश्यते।

श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यद्वितीयाध्यायप्रयुक्तसमस्तपदानां वर्गीकरणं विश्लेषणञ्च

श्रीरामानुजीयगीताभाष्ये समासबहुला भाषास्ति । द्वितीयाध्यायेऽपि सप्तशतकल्पाः (६८५ सङ्ख्यकाः) समस्तशब्दाः प्राप्यन्ते । तेषां सर्वेषामध्ययनमस्मिन् लघुलेखे न सम्भवतीति १–१२श्लोकपर्यन्तभागस्थानां द्व्यधिकपदनिर्मितानां समस्तशब्दानामेव वर्गीकरणं विश्लेषणञ्च क्रियते। तथ्यानां प्रस्तुतिर्व्यवस्थिता तद्बोधश्च सरलतया शीघ्रमेव स्यादिति धियाऽत्र प्राप्ततथ्यानि सारणीषूपन्यस्यन्ते।

सारणी -१ : शब्दत्रयनिर्मितसमस्तपदानि

क्र. सं.	समस्तपदानि	विग्रहाः	समासविधायक सूत्राणि	समास–नामानि
१	अविद्वत्सेवितम् (पृ.२४)	न विद्वांसः अविद्वांसः, अविद्वद्भिः सेवितम्	नञ् २।२।६, कर्तृकरणे कृता बहुलम् २।१।३२	नञ्समासः, तृतीयातत्पुरुषः
२	परलोकविरोधिनम् (पृ.२४)	परश्चासौ लोकः परलोकः, तस्य विरोधी, तम्	विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७, षष्ठी २।२।८	कर्मधारयतत्पुरुषः, षष्ठीतत्पुरुषः

३	अकीर्तिकरम् (पृ.२४)	न कीर्तिः अकीर्तिः, तां करोतीति अकीर्तिकरः, तम्	नञ् २।२।६, उपपदमतिङ् २।२।१९	नञ्समासः, उपपदतत्पुरुषः
४	हृदयदौर्बल्यकृतम् (पृ.२४)	हृदयस्य दौर्बल्यम् = हृदयदौर्बल्यम्, तेन कृतम्	षष्ठी २।२।८, कर्तृकरणे कृता बहुलम् २।१।३२	षष्ठीतत्पुरुषः, तृतीयातत्पुरुषः
५	भीष्मद्रोणादिकान् (पृ.२५)	भीष्मश्च द्रोणश्च= भीष्मद्रोणौ, तौ आदौ येषां तान्	चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९, अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	द्वन्द्वः, बहुब्रीहिः
६	अतिमात्रप्रसक्तान् (पृ.२५)	अति एव = अतिमात्रम् , अतिमात्रं प्रसक्ताः= अतिमात्रप्रसक्ताः, तान्	मयूरव्यंसकादयश्च २।१।७२ (२)	कर्मधारयतत्पुरुषः (२)
७	अतिमात्रकृपणः (पृ.२७)	अति एव = अतिमात्रम् , अतिमात्रं कृपणः	मयूरव्यंसकादयश्च २।१।७२ (२)	कर्मधारयतत्पुरुषः (२)
८	भगवत्पादाम्बुजम् (पृ.२७)	पादौ अम्बुजम् इव= पादाम्बुजम्, भगवतः पादाम्बुजम्	उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २।१।५६, षष्ठी २।२।८	कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषः
९	समुपस्थितस्नेह-कारुण्याभ्याम् (पृ.२७)	स्नेहश्च कारुण्यञ्च= स्नेहकारुण्ये, समुपस्थिते च ते स्नेहकारुण्ये, ताभ्याम्	चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९, विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७	द्वन्द्वः, कर्मधारयः
१०	आत्मयाथात्म्यज्ञानेन (पृ.२८)	आत्मनो याथात्म्यम्= आत्मयाथात्म्यम् , तस्य ज्ञानेन	षष्ठी २।२।८ (२)	षष्ठीतत्पुरुषः (२)

११	फलाभिसन्धिरहितस्य (पृ.२८)	फलस्याभसिन्धिः = फलाभसिन्धिः, तेन रहितस्य	षष्ठी २। २। ८, तृतीया २।१।३० (यो.वि.)	ष्रष्ठीतत्पुरुषः , तृतीयातत्पुरुषः
१२	विरुद्धगुणान्वितम् (पृ.२८)	विरुद्धाश्च ते गुणाः = विरुद्धगुणाः, तैरन्वितः, तम्	विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७, तृतीया २।१।३० (यो.वि.)	कर्मधारयतत्पुरुषः, तृतीयातत्पुरुषः
१३	अगतासून् (पृ.२९)	न गताः = अगताः , अगताः असवः (प्राणाः) येषां तान्	नञ् २। २। ६, अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	नञसमासः, बहुव्रीहिः
१४	स्वभावयाथात्म्यविदः (पृ.२९)	स्वभावस्य याथात्यम् =स्वभावयाथात्यम्, तद्विदन्तीति	षष्ठी २।२।८, उपपदमतिङ्	षष्ठीतत्पुरुषः, उपपदतत्पुरुषः
१५	धर्माधर्मभाषणम् (पृ.३०)	धर्मश्चाधर्मश्च= धर्माधर्मौ , तयोर्भाषणम्	चार्थे द्वन्द्वः २। २। २९, षष्ठी २।२।८	द्वन्द्वः, षष्ठीतत्पुरुषः
१६	मरणाधीनविनाशः (पृ.३०)	मरणस्याधीनः= मरणाधीनः, मरणाधीनो विनाशो यस्य सः	षष्ठी २। २। ८, अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	षष्ठीतत्पुरुषः, बहुव्रीहिः
१७	उत्पत्तिविनाशयोगः (पृ.३०)	उत्पत्तिश्च विनाशश्च= उत्पत्तिविनाशौ, तयोर्योगः	चार्थे द्वन्द्वः २। २। २९, षष्ठी २।२।८	द्वन्द्वः, षष्ठीतत्पुरुषः
१८	अज्ञानमोहितम् (पृ.३१)	न ज्ञानम् = अज्ञानम्, तेन मोहितः, तम्	नञ् २। २। ६, तृतीया तत्कृतार्थेन० २।१।३०	नञ्तत्पुरुषः, तृतीयातत्पुरुषः
१९	तत्त्वोपदेशसमये (पृ.३२)	तत्त्वस्योपदेशः= तत्त्वोपदेशः, तस्य समयः = तत्त्वोपदेशसमयः, तस्मिन्	षष्ठी २।२।८ (२)	षष्ठीतत्पुरुषः (२)

२०	परमार्थदृष्टेः (पृ.३२)	परमश्चासौ अर्थः = परमार्थः, तस्मिन् दृष्टिर्यस्य सः= परमार्थदृष्टिः, तस्य	विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७, अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	कर्मधारयः, बहुव्रीहिः
२१	अधिगताद्वैतज्ञानस्य (पृ.३२)	अद्वैतस्य ज्ञानम्= अद्वैतज्ञानम्, अधिगतम् अद्वैतज्ञानं येन सः, तस्य	षष्ठी २।२।८, अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	षष्ठीतत्पुरुषः, बहुव्रीहिः
२२	बाधितानुवृत्तिरूपम् (पृ.३२)	बाधितस्य अनुवृत्तिः (स्वीकृतिः)= बाधितानुवृत्तिः, बाधितानुवृत्तिः रूपं यस्य सः= बाधितानुवृत्तिरूपः, तम्	षष्ठी २।२।८, अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	षष्ठीतत्पुरुषः, बहुव्रीहिः
२३	ज्ञानबलक्रिया (पृ.३३)	ज्ञानञ्च बलञ्च= ज्ञानबले, ज्ञानबले क्रिया च सन्ति यस्यां सा (भगवच्छक्तिः)	चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९, अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	द्वन्द्वः, बहुव्रीहिः
२४	श्रुतिस्मृतिविरोधात् (पृ.३३)	श्रुतिश्च स्मृतिश्च= श्रुतिस्मृती, तयोर्विरोधः, तस्मात्	चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९ अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	द्वन्द्वः, बहुव्रीहिः
२५	स्वात्मप्रतिबिम्बेषु (पृ.३४)	स्वश्चासौ आत्मा= स्वात्मा (स्वकीयशरीरम्), तस्य प्रतिबिम्बाः= स्वात्मप्रतिबिम्बाः, तेषु	विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७, षष्ठी २।२।८	कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषः

२६	चन्द्रैकत्वज्ञानेन (पृ.३४)	चन्द्रस्य एकत्वम्: चन्द्रैकत्वम्, तस्य ज्ञानम् =चन्द्रैकत्वज्ञानम्, तेन	षष्ठी २।२।८ (२)	षष्ठीतत्पुरुषः (२)
२७	अकिञ्चित्करम् (पृ.३४)	किञ्चित् करोतीति किञ्चित्करः, न किञ्चित्करः= अकिञ्चित्करः , तस्य नपुंस्त्वे रूपम्	उपपदमतिङ् २।२।१९, नञ् २।२।६,	उपपदतत्पुरुषः, नञ्तत्पुरुषः
२८	शिष्यतज्ज्ञानयोः (पृ.३५)	तस्य ज्ञानम्= तज्ज्ञानम् , शिष्यश्च तज्ज्ञानञ्च =शिष्यतज्ज्ञाने, तयोः	षष्ठी २।२।८, चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९	षष्ठीतत्पुरुषः, द्वन्द्वः
२९	असमीचीनवादैः (पृ.३६)	न समीचीनाः= असमीचीनाः , असमीचीनाश्च ते वादाः= असमीचीनवादाः, तैः	नञ् २।२।६, विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७	नञ्तत्पुरुषः, कर्मधारयः

श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यस्य विश्लेष्यांशे शब्दत्रयनिर्मितसमस्तपदानि २९ सङ्ख्यकानि प्राप्तानि। तत्र २ पदयोस्तृतीयातत्पुरुषः, १५ पदेषु षष्ठीतत्पुरुषः, २ पदयोः नञ्तत्पुरुषः, ३ पदेषु उपपदतत्पुरुषसमासः, ४ पदेषु कर्मधारयतत्पुरुषसमासः इति कृत्वा सङ्कलनया २६ वारं तत्पुरुषसमासः प्रयुक्तो दृश्यते। एवमेव ८ पदेषु बहुव्रीहिसमासः,७पदेषु द्वन्द्वसमासः प्रयुक्तोदृश्यते।इत्थञ्चगीताभाष्यस्यसमीक्ष्यखण्डेशब्दत्रयनिर्मितसमस्तपदेष्वपि तत्पुरुषसमासस्याधिकः प्रयोगो दृष्टिपथमागतः।

सारणी -२ : शब्दचतुष्टयनिर्मितसमस्तपदानि

क्र. सं.	समस्तपदानि	विग्रहाः	समासविधायक सूत्राणि	समास-नामानि
१	तद्वधलब्धविजयात् (पृ.२७)	तेषां वधः = तद्वधः, तद्वधेन लब्धः = तद्वधलब्ध :, स चासौ विजयः= तद्वधलब्धविजय :, तस्मात्	षष्ठी २।२।८, तृतीया तत्कृतार्थेन २।१।३०, विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७	षष्ठीतत्पुरुषः, तृतीयातत्पुरुषः, कर्मधारयतत्पुरुषः
२	देहात्मस्वभाव-ज्ञानवताम् (पृ.२९)	देहात्मनोः स्वभावः = देहात्मस्वभाव :, तस्य ज्ञानम् = देहात्मस्वभावज्ञानम्, तद्वताम्	षष्ठी २।२।८ (२)	षष्ठीतत्पुरुषः (२)
३	तत्प्राप्त्युपायभूतम् (पृ.३०)	तस्य प्राप्तिः= तत्प्राप्तिः, तत्प्राप्तेरुपायः= तत्प्राप्त्युपायः , तत्प्राप्त्युपायोऽभवद् इति= तत्प्राप्त्युपायभूतः, तम्	” ” (२) , सह सुपा	षष्ठीतत्पुरुषः (२), केवलः
४	पारमार्थिकनित्य-त्वोपदेशसमये (पृ.३१)	पारमार्थिकञ्च तत् नित्यत्वम् = पारमार्थिकनित्यत्वम्, तस्योपदेशः, पारमार्थिकनित्यत्वपदेशः, तस्य समये	विशेषणं विशेष्येण०२। १। ५७, षष्ठी २।२।८ (२)	कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषः (२)

५	औपाधिकात्म-भेदवादे (पृ.३२)	आत्मनो भेदः = आत्मभेदः, औपाधिकश्चासौ आत्मभेदः= औपाधिकात्मभेदः, तं वदतीति औपाधिकात्मभेदवादः, तस्मिन्	षष्ठी २।२।८ विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७ उपपदमतिङ् २।२।१९	षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयः, उपपदतत्पुरुषः
६	भगवदुक्तात्मभेदः (पृ.३२)	भगवतोक्तः = भगवदुक्त :, आत्मनो भेदः = आत्मभेदः, भगवदुक्तश्चासौ आत्मभेदः = भगवदुक्तात्मभेदः	कर्तृकरणे कृता बहुलम् २।१।३२ षष्ठी २।२।८, विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७	तृतीयातत्पुरुषः, षष्ठीतत्पुरुषः, कर्मधारयः
७	मरीचिकाजल-ज्ञानादिकम् (पृ.३२-३३)	जलस्य ज्ञानं = जलज्ञानम्, मरीचिकासु जलज्ञानम् = मरीचिकाजलज्ञानम् , तत् आदौ यस्य तत् = मरीचिकाजलज्ञानादि, तदेव	षष्ठी २।२।८, सप्तमी २।१।४० (यो. वि.), अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	षष्ठीतत्पुरुषः, सप्तमीतत्पुरुषः, बहुव्रीहिः
८	मिथ्यार्थविषयत्व-निश्चयात् (पृ.३३)	मिथ्या चासौ अर्थः= मिथ्यार्थ :, स विषयो यस्य तत्= मिथ्यार्थविषयं ज्ञानम्, तस्य भावः मिथ्यार्थविषयत्वम् , तस्य निश्चय= : मिथ्यार्थविषयत्वनिश्चयः, तस्मात्	विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७, अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४, षष्ठी २।२।८	कर्मधारयः , बहुव्रीहिः, षष्ठीतत्पुरुषः
९	उपदेशादि-प्रवृत्तिहेतुः (पृ.३३)	उपदेश आदौ येषां ते= उपदेशादयः,तेषु प्रवृत्तिः, उपदेशादिप्रवृत्ति :, तस्य हेतुः	अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४, सप्तमी २।१।४० (यो.वि.) , षष्ठी २।२।८	बहुव्रीहिः, सप्तमीतत्पुरुषः, षष्ठीतत्पुरुषः

१०	शास्त्राधिगततत्त्व-ज्ञानतया (पृ.३३)	तत्त्वस्य ज्ञानम् = तत्त्वज्ञानम्, शास्त्राद् अधिगतं तत्त्वज्ञानं येन सः= शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानः, तस्य भावः= शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानता, तया	षष्ठी २।२।८ , अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	षष्ठीतत्पुरुषः, बहुव्रीहिः
११	स्वनिश्चयानुरूपम् (पृ.३४)	स्वस्य निश्चयः = स्वनिश्चयः, रूपस्य योग्यम्= अनुरूपम्, स्वनिश्चयस्य अनुरूपम्	षष्ठी २।२।८, अव्ययं विभक्ति० २।१।६ षष्ठी २।२।८	षष्ठीतत्पुरुषः, अव्ययीभावः, षष्ठीतत्पुरुषः
१२	मणिकृपाण-दर्पणादिषु (पृ.३४)	मणिश्च कृपाणश्च दर्पणश्च= मणिकृपाणदर्पणाः, ते आदौ येषां ते = मणिकृपाणदर्पणादयः, तेषु	चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९ अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	द्वन्द्वः, बहुव्रीहिः
१३	अद्वितीयात्म-ज्ञानेन (पृ.३४)	न द्वितीयः = अद्वितीयः, स चासौ आत्मा = अद्वितीयात्मा, तस्य ज्ञानम् = अद्वितीयात्मज्ञानम्, तेन	नञ् २।२।६, विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७, षष्ठी २।२।८	नञ्तत्पुरुषः, कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषः
१४	द्विचन्द्रज्ञानादौ (पृ.३४)	द्वयोश्चन्द्रयोः समाहारः= द्विचन्द्रम् , तस्य ज्ञानम्= द्विचन्द्रज्ञानम् , तद् आदौ यस्य तत्= द्विचन्द्रज्ञानादि , तस्मिन्	चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९ षष्ठी २।२।८, अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	द्वन्द्वः, षष्ठीतत्पुरुषः, बहुव्रीहिः

१५	पारमार्थिक-तिमिरादिदोषस्य (पृ.३४)	तिमिर आदौ यस्य सः= तिमिरादि , स चासौ दोषः =तिमिरादिदोषः, पारमार्थिकश्चासौ तिमिरादिदोषः= पारमार्थिकतिमिरादिदोषः, तस्य	अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४, विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७ (२)	बहुव्रीहिः, कर्मधारयः (२)
१६	द्विचन्द्रज्ञानहेतोः (पृ.३४)	द्वयोश्चन्द्रयोः समाहारः= द्विचन्द्रम् , तस्य ज्ञानम्= द्विचन्द्रज्ञानम् , तस्य हेतुः, तस्य	चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९ षष्ठी २।२।८	द्वन्द्वः, षष्ठीतत्पुरुषः (२)
१७	प्रबलप्रमाण-बाधितत्वेन (पृ.३४)	प्रकृष्टं बलं यस्य तत्= प्रबलम् , प्रबलञ्चेदं प्रमाणम्= प्रबलप्रमाणम्, तेन बाधितम्= प्रबलप्रमाणबाधितम् , तत्त्वेन	प्रादिभ्यो धातुजस्य० (वा), विशेषणं विशेष्ये० २।१।५७, तृतीया तत्कृतार्थेन ०२।१।३०	प्रादिबहुव्रीहिः, कर्मधारयः, तृतीयातत्पुरुषः
१८	वस्तुयाथात्म्य-ज्ञानविनष्टत्वात् (पृ.३५)	वस्तुनो याथात्म्यम्= वस्तुयाथात्म्यम् , तस्य ज्ञानम्= वस्तुयाथात्म्यज्ञानम् , वस्तुयाथात्म्यज्ञानेन विनष्टः, तत्त्वात्	षष्ठी २।२।८ तृतीया तत्कृतार्थेन०२।१।३०	षष्ठीतत्पुरुषः (२) तृतीयातत्पुरुषः
१९	अद्वितीयात्म-विज्ञानात्	न द्वितीयः= अद्वितीयः, अद्वितीयश्चासौ आत्मा= अद्वितीयात्मा, तस्य विज्ञानम्= अद्वितीयात्मविज्ञानम्, तस्मात्	नञ् २।२।६, विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७, षष्ठी २।२।८	नञ्तत्पुरुषः, कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषः

इत्थञ्च श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यस्य विश्लेष्यांशे शब्दचतुष्टयनिर्मितसमस्तपदानि १९ सङ्ख्यकानि

प्राप्तानि। तत्र १ पदे केवलः, १ पदेऽव्ययीभावः, १ पदे तृतीयातत्पुरुषः, १७ पदेषु षष्ठीतत्पुरुषः, १ पदे सप्तमीतत्पुरुषः, २ पदयोः नञ्तत्पुरुषः, १ पदे उपपदतत्पुरुषः, ९ पदेषु कर्मधारयतत्पुरुषः इति कृत्वा सङ्कलनया ३१ स्थानेषु तत्पुरुषसमासः प्रयुक्तो दृश्यते। ८ पदेषु बहुव्रीहिः, ३ पदेषु द्वन्द्वसमासः प्रयुक्तो दृश्यते । इत्थञ्च गीताभाष्यस्य समीक्ष्यखण्डे शब्दचतुष्टयनिर्मितसमस्तपदेष्वपि तत्पुरुषसमासस्याधिकः प्रयोगो दृष्टिपथमागतः ।

सारणी – ३ : शब्दपञ्चकनिर्मितसमस्तपदानि

क्र. सं.	**समस्तपदानि**	**विग्रहाः**	**समासविधायक सूत्राणि**	**समास-नामानि**
१	आत्मयाथार्थ्य-प्राप्त्युपायताज्ञानेन (पृ.२८)	आत्मनो याथार्थ्यम्= आत्मयाथार्थ्यम्, तस्य प्राप्तिः = आत्मयाथार्थ्यप्राप्तिः, तस्या उपायः = आत्मयाथार्थ्य प्राप्त्युपाय :तस्य भावः= आत्मयाथार्थ्यप्राप्त्युपायता, तस्या: ज्ञानम् = आत्मयाथार्थ्य प्राप्त्युपायताज्ञानम्, तेन	षष्ठी २।२।८	षष्ठीतत्पुरुषः (४)
२	देहातिरिक्तात्मज्ञान-निमित्तम (पृ.२८)	देहादतिरिक्तः = देहातिरिक्तः, स चासौ आत्मा = देहातिरिक्तात्मा, तस्य ज्ञानम् = देहातिरिक्तात्म ज्ञानम्, तत् निमित्तं यस्य सः= देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तः, तम्	पञ्चमी २।१।३७ (यो.वि.), विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७, षष्ठी २।२।८ , अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	पञ्चमीतत्पुरुषः, कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषः, बहुव्रीहिः
३	देहातिरिक्तात्म-ज्ञानकृतम् (पृ.३०)	देहातिरिक्तात्मज्ञानेन कृतम्= देहातिरिक्तात्मज्ञानकृतम्	तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन २।१।३०	तृतीयातत्पुरुषः

४	आत्मयाथात्म्या-वाप्युपायभूतम् (पृ.३०)	आत्मनो याथात्म्यम् = आत्मयाथात्म्यम् , तस्यावाप्तिः= आत्मयाथात्म्यावाप्तिः, तस्या उपायः =आत्मयाथात्म्यावाप्युपायः, सोऽभवद् इति= आत्मयाथात्म्यावाप्युपायभूतः, तस्य नपुंस्त्वे	षष्ठी २।२।८ , सह सुपा २।१।४	षष्ठीतत्पुरुषः (३), केवलः
५	जन्माधीनसद्भावः (पृ.३०)	इनं प्रभुम् अधिगतः = अधीनः , जन्मनोऽधीनः = जन्माधीनः, सतो भावः सद्भावः, जन्माधीनः सद्भावो यस्य सः	अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया (वा), षष्ठी २।२।८ (२), अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४,	प्रादितत्पुरुषः, षष्ठीतत्पुरुषः (२), बहुव्रीहिः
६	निवृत्ताज्ञान-तत्कार्यतया (पृ.३२)	न ज्ञानम्= अज्ञानम् , तस्य कार्यम् = तत्कार्यम्, अज्ञानञ्च तत्कार्यञ्च= अज्ञानतत्कार्ये , निवृत्ते अज्ञानतत्कार्ये यस्य सः= निवृत्ताज्ञानतत्कार्यः , तस्य भावः निवृत्ताज्ञानतत्कार्यता, तया	नञ् २।२।६, षष्ठी २।२।८ चार्थेद्वन्द्वः २।२।२९, अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४,	नञ्तत्पुरुषः षष्ठीतत्पुरुषः, द्वन्द्वः, बहुव्रीहिः
७	अज्ञानकृतभेद-दर्शनम् (पृ.३२)	अज्ञानेन कृतम् = अज्ञानकृतम्, भेदस्य दर्शनम् = भेददर्शनम्, अज्ञानकृतञ्च तद् भेददर्शनम्	कर्तृकरणे कृता० २।१।३२ षष्ठी २।२।८ विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७,	तृतीयातत्पुरुषः , षष्ठीतत्पुरुषः, कर्मधारयः,
८	तन्मूलोपदेशा-दिव्यवहाराः (पृ.३२)	तत् मूलं येषां ते = तन्मूलाः , उपदेश :आदौ येषां ते= उपदेशादयः , उपदेशादयश्च ते व्यवहारा= : उपदेशादिव्यवहारा :, तन्मूलाश्च ते उपदेशादिव्यवहाराः	अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४, विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७,	बहुव्रीहिः (२), कर्मधारयः

९	जलाहरणादि-प्रवृत्तिहेतुः (पृ.३३)	जलस्याहरणम् = जलाहरणम्, जलाहरणम् आदौ यस्य सः = जलाहरणादिः, तस्य प्रवृत्ति= : जलाहरणादिप्रवृत्तिः, तस्याः हेतुः	षष्ठी २।२।८ , अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४,, षष्ठी २।२।८	षष्ठी तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः, षष्ठीतत्पुरुषः (२)
१०	अद्वितीयात्म-स्वरूपनिश्चये (पृ.३३)	नास्ति द्वितीयो यस्मात् सः= अद्वितीयः, अद्वितीयश्चासौ आत्मा = अद्वितीयात्मा, स्वरूपस्य निश्चय =ःरूपनिश्चयः, अद्वितीयात्मनः स्वरूपनिश्चयः, तस्मिन्	नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः (वा), विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७, षष्ठी २।२।८	नञ्बहुव्रीहिः. कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषः (२)
११	आत्मव्यतिरिक्त-भेदज्ञानकारणस्य (पृ.३४)	आत्मनो व्यतिरिक्तः= आत्मव्यतिरिक्तः, आत्मव्यतिरिक्तश्चासौ भेदः, आत्मव्यतिरिक्तभेदः, तस्य ज्ञानम् = आत्मव्यतिरिक्त भेदज्ञानम्, तस्य कारणम्= आत्मव्यतिरिक्तभेद ज्ञानकारणम्, तस्य	पञ्चमी (यो.वि.), विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७,, षष्ठी २।२।८	पञ्चमीतत्पुरुषः , कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषः (२)

श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यस्य विश्लेष्यांशे शब्दपञ्चकनिर्मितसमस्तपदानि ११ सङ्ख्यकानि सन्ति। तेषु केवलः १ पदे, अव्ययीभावः १ पदे, तृतीयातत्पुरुषः द्वयोः, पञ्चमीतत्पुरुषः त्रिषु, षष्ठीतत्पुरुषः त्रयोदशसु, प्रयुक्तः। तन्मध्ये कुत्रचिद् वारद्वयम्, वारत्रयम्, वारचतुष्टयमपि स समासः प्रयुक्त इति शब्दपञ्चकनिर्मितसमस्तपदेषु षष्ठीतत्पुरुषः १९ वारं प्रयुक्तो दृश्यते। कर्मधारयतत्पुरुषः १० शब्देषु प्रयुक्तः । प्रादितत्पुरुष १ पदे , नञ्तत्पुरुषः १ पदे सङ्कलनया ३२ स्थानेषु तत्पुरुषः समासः प्रयुक्तो दरीदृश्यते। बहुव्रीहिः षट्सु शब्देषु प्रयुक्तः। द्वन्द्वः १ पदे प्रयुक्तः। इत्थञ्च शब्दपञ्चककनिर्मितसमस्तपदेष्वन्यसमासाऽपेक्षया तत्पुरुषसमासस्याधिकः प्रयोगः कृतो दृश्यते।

सारणी – ४ : शब्दषट्कनिर्मितसमस्तपदानि

क्र. सं.	समस्तपदानि	विग्रहाः	समासविधायक सूत्राणि	समास-नामानि
१	स्नेहकारुण्यधर्मा-धर्मभयाकुलः (पृ.२५)	धर्मश्चा धर्मश्च = धर्माधर्मौ, तयोर्भयम् = धर्माधर्मभयम्, स्नेहश्च कारुण्यञ्च धममाधर्मभयञ्च= स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयानि, तैराकुलः	चार्थे द्वन्द्वः २। २। २९, षष्ठी २। २। ८, चार्थे द्वन्द्वः २। २।२९, तृतीया तत्कृतार्थेन० २।१।३०	द्वन्द्वः, षष्ठीतत्पुरुषः, द्वन्द्वः, तृतीयातत्पुरुषः
२	स्नेहकारुण्यधर्मा-धर्मधिया (पृ.२८)	स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयम् इतिवत्, भयम् इत्यस्य स्थाने धीरिति	" "	तृतीयातत्पुरुषः
३	याथात्म्याज्ञान-निमित्तशोकाविष्टम् (पृ.२८)	न ज्ञानम = अज्ञानम , याथात्म्यस्याज्ञानम्= याथात्म्याज्ञानम्, तत् निमित्तं यस्य सः = याथात्म्याज्ञाननिमित्तः, स चासौ शोकः = याथात्म्याज्ञाननिमित्तशोकः, तस्मिन् आविष्टः= याथात्म् याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टः, तम्	नञ् २। २। ६, षष्ठी २।२।८ , अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४ विशेषणं विशेष्येण०२।१।३२, सप्तमी २।१।४० (यो.वि.)	नञ्तत्पुरुषः, षष्ठीतत्पुरुषः, बहुव्रीहिः , कर्मधारयतत्पुरुषः, सप्तमीतत्पुरुषः
४	देहात्मस्वभाव-प्रज्ञानिमित्तवादान् (पृ.२९)	देहश्च आत्मा च देहात्मानौ , तयोः स्वभावः= देहात्मस्वभावः, तस्य प्रज्ञा = देहात्मस्वभावप्रज्ञा, सा निमित्तं येषां ते देहात्मस्वभाव प्रज्ञानिमित्ताः, तथा च ते वादाः= देहात्मस्वभाव प्रज्ञानिमित्तवादाः तान्	चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९, षष्ठी २।२।८ (२), अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४ विशेषणं विशेष्येण०२।१।३२,	द्वन्द्वः, षष्ठीतत्पुरुषः (२), बहुव्रीहिः, कर्मधारयः

५	अज्ञानकृतभेद-दृष्टिवादे (पृ.३२)	न ज्ञानम् = अज्ञानम् अज्ञानेन कृता = अज्ञानकृता, भेदस्य दृष्टि = :भेददृष्टिः, अज्ञानकृता चेयं भेददृष्टि= : अज्ञानकृतभेददृष्टिः, तां वदतीति= अज्ञानकृतभेददृष्टिवादः, तस्मिन्	नञ् २।२।६, कर्तृकरणे कृता० २।१।३२ षष्ठी २।२।८, विशेषणं विशेष्येण०२।१।३२, उपपदमतिङ् २।२।१९	नञ्तत्पुरुषः, तृतीयातत्पुरुष, षष्ठीतत्पुरुषः, कर्मधारयतत्पुरुषः, उपपदतत्पुरुषः

श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यस्य विश्लेष्यांशे शब्दषट्कनिर्मितसमस्तपदानि पञ्च सन्ति । तत्र तृतीयातत्पुरुषः २ पदयोः, षष्ठीतत्पुरुषः ४ शब्देषु, तेष्वेकत्र वारद्वयं प्रयुक्त इति ५ वारं तस्य प्रयोगो जातः । सप्तमीतत्पुरुष एकस्मिन्, कर्मधारयतत्पुरुषः२ पदयोः, उपपदतत्पुरुष एकस्मिन्, नञ्तत्पुरुषः द्वयोः प्रयुक्त इति शब्दषट्कनिर्मितसमस्तपदेषु १५ वारं तत्पुरुषः समासः प्रयुक्तो दरीदृश्यते। बहुव्रीहिः पदद्वये, द्वन्द्वः पदद्वये वारत्रयं प्रयुक्तः। इत्थञ्च शब्द-षट्कनिर्मितसमस्तपदेषु तत्पुरुषसमासस्याधिकः प्रयोगः कृतो दृश्यते।

सारणी - ५ : शब्दसप्तकनिर्मितसमस्तपदम्

क्र. सं.	समस्तपदानि	विग्रहाः	समासविधायक सूत्राणि	समास-नामानि
१	भेददर्शनतत्कार्यो-पदेशाद्यसम्भवः (पृ.३५)	भेदस्य दर्शनम् = भेददर्शनम् , तस्य कार्यम् = तत्कार्यम्, भेददर्शनञ्च तत्कार्यञ्च, भेददर्शनतत्कार्ये, उपदेश आदौ यस्य स उपदेशादिः, भेददर्शनतत्कार्ययोरुपदेशादिः= भेददर्शनतत्कार्योपदेशादिः , न सम्भवः = असम्भवः, भेददर्शनतत्कार्योपदेशा देरसम्भवः	षष्ठी २।२।८ चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९, अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४, षष्ठी २।२।८, नञ् २।२।६, षष्ठी २।२।८	षष्ठीतत्पुरुषः, द्वन्द्वः, बहुव्रीहिः षष्ठीतत्पुरुषः, नञ्तत्पुरुषः, षष्ठीतत्पुरुषः

श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यस्य विश्लेष्यांशे शब्दसप्तकनिर्मितसमस्तपदमेकमेव दृश्यते । तत्र च षष्ठीतत्पुरुषो वारत्रयं, नञ्तत्पुरुषश्चैकवारमिति कृत्वा वारचतुष्टयं तत्पुरुषसमासस्य, बहुव्रीहिद्वन्द्वयोश्चैकैकवारं प्रयोगः कृतो दृष्टः। अत्र तत्पुरुषसमासस्याधिकः प्रयोगः प्राप्तः।

सारणी – ६ : दशशब्दनिर्मितसमस्तपदम्

क्र. सं.	समस्तपदानि	विग्रहाः		समास-नामानि
१	निर्विशेषकूट स्थनित्य चैतन्यात्मया थात्म्य साक्षात्कारात् (पृ.३२)	निर्गतो विशेषः सजातीयविजातीय स्वगतभेदो यस्मात्सः= निर्विशेषः, चैतन्यश्चासौ आत्मा =चैतन्यात्मा, नित्यश्चासौ चैतन्यात्मा= नित्यचैतन्यात्मा, कूटवत् (निर्विकाररूपेणाऽऽधार रूपेण च) तिष्ठतीति कूटस्थः, कूटस्थश्चासौ नित्यचैतन्यात्मा= कूटस्थनित्यचैतन्यात्मा, निर्विशेषश्चासौ कूटस्थनित्यचैतन्यात्मा= निर्विशेषकूटस्थनित्यचैतन्यात्मा , तस्य याथात्म्यम्= निर्विशेषकूटस्थ नित्यचैतन्यात्मयाथात्म्यम्, साक्षात् क्रियते इति= साक्षात्कार :, निर्विशेषकूटस्थनित्य चैतन्यात्मयाथात्म्यस्य साक्षात्कारः = निर्विशेषकूटस्थनित्य चैतन्यात्मया थात्म्यसाक्षात्कारः, तस्मात्	प्रादिभ्यो धातुजस्य० (वा), विशेषणं विशेष्येण०२।१।५७ उपपदमतिङ् २।२।१९, विशेषणं विशेष्येण०२।१।५७ षष्ठी २।२।८, (साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४ इति गतिसंज्ञायां) कुगतिप्रादयः २।२।१८, षष्ठी २।२।८	बहुव्रीहिः, कर्मधारय- तत्पुरुषः (२), उपपद- तत्पुरुषः, कर्मधारय- तत्पुरुषः (२), षष्ठी- तत्पुरुषः, गति- तत्पुरुषः, षष्ठी- तत्पुरुषः

श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यस्य विश्लेष्यांशे दशशब्दनिर्मितमेकं समस्तपदमस्ति। तत्र च षष्ठीतत्पुरुषो वारद्वयं, कर्मधारयतत्पुरुषो वारचतुष्टयम्, गतितत्पुरुष उपपदतत्पुरुषश्चैकैकवारमिति कृत्वाऽष्टवारं तत्पुरुषः प्रयुक्तो दृष्टः, बहुव्रीहिश्चैकवारम्। अत्र तत्पुरुषसमासस्याधिकः प्रयोगः प्राप्तः।

सारणी - ७ : त्रयोदशशब्दनिर्मितसमस्तपदम्

क्र. सं.	समस्तपदानि	विग्रहाः	समासविधायक सूत्राणि	समास-नामानि
१	आत्मपरमात्मया थात्म्यतत्प्राप्त्युपाय भूतकर्मयोगज्ञान योगभक्तियोग गोचरम् (पृ.२८)	आत्मा च परमात्मा च= आत्मपरमात्मानौ, तयोः याथात्म्यम् = आत्मपरमात्मयाथात्म्यम्, तस्य प्राप्तिः = तत्प्राप्तिः, तस्योपायः = तत्प्राप्त्युपायः, तत्प्राप्त्युपायोऽभवद् इति= तत्प्राप्त्युपायभूतः, युज्यते ब्रह्मणा अनेन इति योगः, कर्म एव योगः = कर्मयोगः एवमेव -ज्ञानमेव योगः = ज्ञानयोगः, भक्तिरेव योगः = भक्तियोगः, कर्मयोगश्च ज्ञानयोगश्च भक्तियोगश्च= कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगाः , तत्प्राप्त्युपायभूताश्च ते कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगाः = तत्प्राप्त्युपाय भूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगाः, आत्मपरमात्मयाथात्म्यञ्च तत्प्राप्त्युपाय भूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगाश्च= आत्मपरमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपाय भूतकर्मयोगज्ञानयोग भक्तियोगाः, ते गोचरा यस्मिन् तत् = आत्मपरमात्मया थात्म्यतत्प्राप्त्युपाय भूतकर्मयोगज्ञानयोग भक्तियोगगोचरम्	चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९ षष्ठी २।२।८ सह सुपा २।१।४ मयूरव्यंसकादयश्च १।२।७२ (३) चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९ विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७ चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९ अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	द्वन्द्वः षष्ठीतत्पुरुषः (३) केवलः कर्मधारयः द्वन्द्वः कर्मधारयः द्वन्द्वः बहुव्रीहिः

श्रीरामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यस्य विश्लेष्यांशे त्रयोदशशब्दनिर्मितमेकं पदमस्ति । तत्र च षष्ठीतत्पुरुषो वारत्रयम्, कर्मधारयतत्पुरुषो वारद्वयम् इति कृत्वा तत्पुरुष समासो वारपञ्चकम्, केवलसमासो वारमेकम्, बहुव्रीहिसमास एकवारम्, द्वन्द्वसमासश्च वारत्रयं प्रयुक्तः । अत्रापि तत्पुरुषसमासस्याधिकः प्रयोगः प्राप्तः ।

निष्कर्षः

व्याकरणशास्त्रप्रचलितासु शब्दव्युत्पत्तिप्रक्रियासु समासप्रक्रियाप्येका, यया च लम्बायमाना जटिलशब्दा अपि निर्मीयन्ते । समासो हि संस्कृतभाषाया वैशिष्ट्यरूपोऽस्ति । अल्पशब्दैरपि गहनतमभावप्रकाशनाय हि समासः क्रियते । व्याकरणशास्त्रनिपुणा विद्वांसः समासबहुलां भाषां प्रयुञ्जते । श्रीरामानुजाचार्यविरचितगीताभाष्ये तादृशी भाषा प्राप्यते । श्रीमद्भगवद्गीता हि पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन भगवता वासुदेवेन प्रदत्ता वेदान्तोदिता ज्ञानकर्माङ्गकभक्तियोगमूलिका दिव्यज्ञानधारास्ति । तस्याश्च वेदोपनिषत्सम्मतं वास्तविकमर्थं प्रकाशयितुं श्रीरामानुजाचार्येणगीताभाष्यंप्रणीतम्।गीताभाष्येचतेनसमासबहुलाभाषाप्रयुक्ता।अतःसमासप्रक्रियाज्ञानानन्तरमेव तदीयभाष्यपंक्तिस्फोरणे सारल्यमागच्छति । अत एवास्मिँन्लेखे श्रीरामानुजविरचित-गीताभाष्यद्वितीयाध्यायस्य १–१२श्लोकपर्यन्तभाष्यप्रयुक्तानां समस्तपदानां शब्दसंख्यादृष्ट्या समासनामदृष्ट्या च वर्गीकरणं, विश्लेषणं, पाणिनीयव्याकरणसम्मतरीत्या विग्रहप्रदर्शनञ्च कृतम् । अनेन चानुसन्धानेनेदं तथ्यं प्राप्तम् -

श्रीरामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्ये समासबहुला भाषा प्रयुक्तास्ति । द्वितीयाध्याय एव सप्तशतकल्पानि (६८५) समस्तपदानि प्रयुक्तानि प्राप्यन्ते । अस्मिंश्च शोधलेखे १-१२ श्लोकपर्यन्तभागभाष्यस्थानां समस्तपदानामेव वर्गीकरणं विश्लेषणञ्च विहितम् । तत्र च शब्दद्वयनिर्मितसमस्तपदसंख्या ५८, शब्दत्रयनिर्मितसमस्तपदसंख्या २९, शब्दचतुष्टयनिर्मितसमस्तपदसंख्या१९,शब्दपञ्चक-निर्मितसमस्त-पदसंख्या११,शब्दषट्कनिर्मितसमस्तपदसंख्या ५, शब्दसप्तकनिर्मितसमस्तपदसंख्या १, दशशब्दनिर्मितसमस्तपदसंख्या १, त्रयोदशशब्दनिर्मितसमस्तपदसंख्या १ इति कृत्वा १-१२ श्लोकपर्यन्तभागे १२५ संख्यकानि समस्तपदानि प्रयुक्तानि दृश्यन्ते ।

शब्दद्वयनिर्मितसमस्तपदानां विश्लेषणमत्र न कृतम् । शब्दत्रयनिर्मितसमस्तपदेषु २६ वारं तत्पुरुषसमासः, ८ पदेषु बहुव्रीहिसमासः, ७ पदेषु द्वन्द्वसमासः प्रयुक्तः । शब्दचतुष्टयनिर्मितसमस्तपदेषु मध्ये १ पदे केवलः, १ पदेऽव्ययीभावः, ३१ स्थानेषु तत्पुरुषसमासः, ८ पदेषु बहुव्रीहिः, ३ पदेषु द्वन्द्वसमासः प्रयुक्तः । शब्दपञ्चकनिर्मितसमस्तपदेषु केवलः १ पदे, अव्ययीभावः १ पदे, तत्पुरुषः ३२ स्थानेषु , बहुव्रीहिः ६ शब्देषु, द्वन्द्वः १ पदे प्रयुक्तः । शब्दषट्कनिर्मितसमस्तपदेषु १५ वारं तत्पुरुषः, पदद्वये बहुव्रीहिः, वारत्रयं द्वन्द्वः प्रयुक्तः । शब्दसप्तकनिर्मितसमस्तपदे वारचतुष्टयं तत्पुरुषस्य, बहुव्रीहिद्वन्द्वयोश्चैकैकवारं प्रयोगः कृतो दृष्टः । दशशब्दनिर्मितसमस्तपदे चाऽष्टवारं तत्पुरुषः प्रयुक्तः, बहुव्रीहिश्चैकवारम् । त्रयोदशशब्दनिर्मितपदे तत्पुरुषसमासो वारपञ्चकम्, केवलसमासो वारमेकम्, बहुव्रीहिसमास एकवारम्, द्वन्द्वसमासश्च वारत्रयं प्रयुक्तः ।

अनेन चाध्ययनेन १-१२ श्लोकपर्यन्तभागस्थेषु १२५ संख्यकेषु समस्तपदेषु शब्दद्वयनिर्मितानि ५८

संख्यकानि समस्तपदानि विहायापि द्व्यधिकपदनिर्मितेषु ६७ समस्तपदेषु मध्ये तत्पुरुषसमासः १२१ वारम्, बहुव्रीहिसमासः २७ वारम्, द्वन्द्वसमासः १८ वारम्, केवलसमासः ३ वारम्, अव्ययीभावसमासः २ वारं प्रयुक्तः प्राप्तः । इत्थञ्च गीताभाष्यस्य समीक्ष्यखण्डे सर्वत्र तत्पुरुषसमासस्यैवाधिकः प्रयोगः प्राप्यते । अन्त्ये च—लेखस्यास्य सहयोगेन पाठकाः रामानुजीयगीताभाष्यद्वितीयाध्यायायस्य १-१२ श्लोकभागाध्ययने सारल्यमनुभविष्यन्ति, शेषभागाध्ययनेऽपि समासप्रक्रियाभ्यासजन्यः कश्चित्सहयोगो भविष्यतीत्याशासे ।

कृतज्ञताज्ञापनम्

लेखस्यास्य प्राविधिकदृष्ट्या विषयप्रतिपादनदृष्ट्या च परीक्षणं विधाय सम्पादनाय परिष्काराय च परामर्शं प्रदाय महदुपकारं कृतवद्भ्यो विज्ञगुरुजनेभ्यः, अन्येभ्यः सहयोगिभ्यश्च सश्रद्धं सधन्यवादञ्च कृतज्ञतां व्यनज्मि ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

आचार्यः, वरदराजः (२०४७), मध्यसिद्धान्तकौमुदी , सुधा इन्दुमती टीकाद्वयोपेता (पुनर्मुद्रितसंस्करणम्) वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन ।

गोयन्का, हरिकृष्णदास (व्या) (२०५०) , श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीरामानुजभाष्य हिन्दी अनुवादसहित, गोरखपुर :गीताप्रेस ।

दीक्षितः, भट्टोजिः (ख्रै. २००८), वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (मूलमात्रम्) वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

दूबे, वन्दना (ख्रै .२००२), श्रीमद्भगवद्गीता पर शङ्कर और रामानुज के भाष्यों का तुलनात्मक अध्ययन (अप्रकाशितविद्यावरिधिशोधप्रबन्धः), महात्मा–गाँधी–काशी–विद्यापीठम्, संस्कृतविभागः ।

नेपाल, रघुनाथ र अन्य (२०७४), श्रीरामानुजाचार्य एवम् विशिष्टाद्वैत दर्शन, बत्तीसपुतली काठमाडौँ : श्रीवैष्णव परिषद् नेपाल ।

पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यम्, द्वितीयो भागः, गुरुकुल झज्जर (रोहतकः) : हरयाणा साहित्य संस्थान, वै. २०२० ।

पाणिनिः (२०४७), पाणिनीयसूत्रपाठः (अष्टाध्यायी), हरिवंशकुमारपाण्डेयः (सम्पा.), वाराणसी : भारतीय विद्या संस्थान ।

पाण्डेय, मनीषा ख्रै .२००४–५), आचार्य रामानुजकी भक्ति अवधारणा (अप्रकाशित–विद्यावरिधिशोधप्रबन्धः), जौनपुरम् : वीर–बहादुर–सिंह–पूर्वांचल–विश्वविद्यालयः, शोधकेन्द्रम्, दर्शनशास्त्रविभागः ।

पौडेलः, हरिलालः (२०७४), संस्कृतरचनाप्रकाशोद्धृतपञ्चतन्त्रामुखस्थसमस्तशब्दाध्ययनम्, मेधा अङ्क १, बेलझुण्डी दाङ : ने.सं.वि .प्राध्यापक संघ विश्वविद्यालय विद्यापीठ एकाइ समिति ।

पौडेलः, हरिलालः (२०७८) श्रीरामानुजीयगीताभाष्यप्रथमाध्यायस्थकतिपयजटिलसमस्तशब्दानामध्ययनम्, शोध वर्षः ९, अङ्कः १, काठमाडौँ :ने.सं.वि. प्राध्यापक–संघः केन्द्रीयसमितिः ।

भट्टः, कौण्डः (१९९९), वैयाकरणभूषणसारः, दर्पण-सुबोधिनीसहितः, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

वेदान्तदेशिकः (२०३३), (व्या) श्रीमद्भगवद्गीता, रामानुजभाष्येण तात्पर्यचन्द्रिकया च सहिता, वृन्दावन : श्रीरङ्गनाथ प्रेस ।

श्रीमद्भगवद्गीता (२०५४) , गोरखपुर : गीताप्रेस ।